

Παρουσίαση και σχολιασμός της ομιλίας του Christopher Bollas

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΥΣΗΣ :

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑΠΙΕΣΜΕΝΟΥ

Για να σκεφθεί το μέλλον, ο Bollas κοιτάζει πρώτα πίσω, στο παρελθόν της ανθρωπότητας και στο πως, σε άλλες εποχές, σκέπτονταν το μέλλον, που είναι το δικό μας παρόν: πτυχές του τρόπου με τον οποίο επικοινωνούμε και σκεπτόμαστε στον 21ο αιώνα μπορούν να θεωρηθούν ως μορφές ψυχικής ανάτασης από το συντριπτικό φορτίο του ότι κληρονομήσαμε ένα κόσμο θρυμματισμένο από περιοχές βουβής απερισκεψίας των δύο προηγούμενων αιώνων. Μας θύμισε από την αρχή της ομιλίας του ότι ακόμα και το γεγονός ότι αυτό το Συνέδριο έγινε στην Βοστώνη, την “Πόλη Πάνω στο Λόφο”, ίσως δεν είναι τυχαίο που ανακαλεί την ιστορία των Πουριτανών των αρχών του 17^{ου} αιώνα που ενώ αναζητούσαν καταφύγιο από τις Ευρωπαϊκές θρησκευτικές διώξεις, έθεσαν απίθανα υψηλές απαιτήσεις για τους εαυτούς τους και τα παιδιά τους, που ήδη μέσα στην πρώτη γενιά εκπλήσσονται από τα δικά τους εγκλήματα και τις αποκλίνουσες συμπεριφορές. Η πουριτανική νοοτροπία - ο εξιδανικευμένος αυτοσκοπός να σώσουν τον κόσμο μέσω της προβολής ενός παραδειγματικού όντος - δημιούργησε αξιώματα τα οποία με τον καιρό θα συνεισέφεραν στην αμερικάνικη δομή που προορίζεται να οδηγήσει τον κόσμο στο μέλλον.

Ποιό ήταν όμως το μέλλον;

Ανάμεσα σε αναφορές στον Conrad και στον Yeats - στα 20 χρόνια που χωρίζουν τα κείμενα τους - βλέπουμε το αιματοκύλισμα της αθωότητας - στο αίμα, στο όνομα της βιομηχανίας και της εξέλιξης. Στην Καρδιά του Σκότους του Conrad (1899) φαίνεται ένα τέλος στη λογική του αιώνα για τη βαθιά καταπίεση, απελευθερωμένη από την ένοπλη απληστία της αποικιοκρατίας. Τα επιθανάτια λόγια του Kurtz, “η φρίκη, η φρίκη”, είναι κι ένας επιτάφιος στον 19^ο αιώνα και μια μυστηριώδης πρόβλεψη του 20^{ου} αιώνα. Ο Freud γράφει ως αυτόπτης μάρτυρας τις επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο το '15, καταγράφοντας το σοκ της εποχής του και την αναδυόμενη ψυχική απώλεια. Το όραμα του Freud για την ανθρωπότητα κατακερματίζεται από τον Μεγάλο Πόλεμο. Γράφοντας πέντε μήνες νωρίτερα από αυτό το κείμενο, τον Νοέμβριο του 1914, στην Lou Salome, της λέει: “Γνωρίζω σίγουρα ότι για μένα και τους σύγχρονούς μου ο κόσμος δεν θα είναι ποτέ ξανά ένα ευτυχισμένο μέρος. Είναι υπερβολικά αποκρουστικό... η ανθρωπότητα φαίνεται να είναι στ’ αλήθεια νεκρή.” Η αξιοσημείωτη έκθεση του Freud για

τον πόλεμο, θα μπορούσε να αναγνωσθεί ως ερμηνευτικό σχόλιο όχι μόνο πάνω στον Πόλεμο αλλά και στις εκπληκτικές αλλαγές που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση. Σε λίγο περισσότερο από 100 χρόνια, οι ζωές των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο είχαν μεταμορφωθεί. Στην έκθεσή του ο Freud επισημαίνει την πρόοδο που έγινε το 19^ο αιώνα, αλλά είναι συγκλονισμένος από τον πόλεμο και τη σιωπηλή ματαίωση όλων των κεκτημένων του Διαφωτισμού. Γράφει ότι ο άμαχος “που δεν συμμετέχει στις πολεμικές επιχειρήσεις κι έτσι δεν έχει γίνει ένα σωματίδιο μέσα στη γιγαντιαία πολεμική μηχανή, αισθάνεται σύγχυση στην προσπάθειά του να προσανατολισθεί και αναστολή στην αποδοτικότητά του.» “Το σωματίδιο, ο τροχός στη γιγάντια μηχανή” θα λειτουργούσε ως μεταφορά και για τις δεκάδες χιλιάδες των εργατών εργοστασίου οι οποίοι αποτελούσαν την εργατική τάξη, που οδήγησε τον Dickens να πει: “Είναι ο Καλύτερος των Καιρών, Είναι ο Χειρότερος των Καιρών”. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις αποτέλεσαν τη μόνη εξέχουσα εξαίρεση, οδηγώντας σχεδόν όλους τους πολίτες να αγκαλιάσουν αυτή τη νέα μορφή ελπίδας, διασπώντας από τη συνείδηση την ανθρώπινη καταστροφικότητα - ενεργητική ή παθητική - ώστε να διατηρήσουν την πίστη στην εξέλιξη. Πώς μπορούμε να οραματιζόμαστε ένα μέλλον αν το πρόσφατο παρελθόν αναβάλλει την ανθρώπινο όραμα; αναρωτιέται ο Bollas. Το να σκεφτούμε το μέλλον σημαίνει, μας λέει, να σχηματίσουμε μία σημαντική πνευματική δομή που συγκεντρώνει ασυνείδητα οράματα (σχέσεις) πιθανού μέλλοντος και προσανατολίζει τον εαυτό χρονικά στην ύπαρξη της ζωής. Η δομή του παρόντος βασίζεται στην προσωρινότητα. Το μέλλον πρέπει να είναι μια κατασκευή υποστηριγμένη από τον άνθρωπο στο παρόν. Στις μέρες μας μπορεί να παρατηρήσουμε μια βαθιά απαισιοδοξία για το μέλλον. Ακόμα και να το συζητήσουμε φαίνεται να χάνει το νόημα του στη σύγχρονη ζωή καθώς εμφανιζόμαστε με μια επιλεκτική αντίληψη του κόσμου όπου η τάση απέναντι στα αναρίθμητα προβλήματα είναι η κοινωνική τύφλωση. Την ίδια στιγμή, από τον προηγούμενο αιώνα, μια μορφή λογοκρισίας απέκτησε υπόσταση, μια λογοκρισία οργανωμένη, όχι εναντίον απαράδεκτων σεξουαλικών ή επιθετικών περιεχομένων, αλλά κατά του δικαιώματος του εαυτού να υπάρχει. Η καταπίεση ήρθε σε αναρίθμητες μορφές και ιστορίες - τα βιώματα της εργατικής τάξης, η καταπίεση των γυναικών και των παιδιών, η κυριαρχία των χωρών από τρομακτικούς δικτάτορες, ηγέτες που έστειλαν εκατομμύρια στον θάνατο, το "συσσωρευτικό τραύμα" του πολέμου μετά τον πόλεμο, η αφομοίωση των ανθρώπων μέσα στο σύστημα του καπιταλισμού ώστε οι "δυνάμεις" του να καταπατούν τα δικαιώματα του ανθρώπου. Κατά τη μελέτη των επιπτώσεων της δουλείας στο ανθρώπινο υποκείμενο, για παράδειγμα, ο διακεκριμένος ιστορικός Kenneth Stamppp υποστήριξε ότι οι σκλάβοι προσποιούνταν μορφές ανοησίας (stupidity) που στην πραγματικότητα αποτελούσαν μορφές αντίστασης. Αν "κατά λάθος" έσπασε ο σκλάβος τα μηχανήματα ή φαινόταν πολύ αδαής να ακολουθήσει οδηγίες, όχι

μόνο αντιστεκόταν αλλά διέπραττε ενέργειες τις οποίες ο Bollas θεωρεί ως την επιστροφή του καταπιεσμένου. Οι "αποτυχημένες δράσεις" τους δεν ήταν μόνο ενδείξεις της επιστροφής του καταπιεσμένου, αλλά και των μορφών αντίστασης στην καταπίεση και βλέπει αυτή την άμυνα ως ψευδό ανοησία (pseudo stupidity), έννοια που έχει επίσης αναπτύξει η Margaret Malher. Ο Franz Fanon χρησιμοποίησε την κεντρική ιδέα του υπερκαθορισμού του Freud για να επικεντρωθεί στο αποτέλεσμα της καταπίεσης του self από τον άλλο, δηλαδή "υπερκαθορισμένος από το έξω", παρά μίας αυτολογοκρισίας.

Ας δούμε πώς προτείνει ο Bollas να αναγνωρίσουμε την καταπίεση ως ειδική κατηγορία για ψυχανάλυση και τί εννοεί με την επιστροφή του καταπιεσμένου. Εξάλλου, όπως λέει, η ζωή από μόνη της είναι καταπιεστική και σε διάφορες στιγμές όλοι νιώθουμε καταπιεσμένοι.

Το απωθημένο αναφέρεται στην εξάλειψη από τη συνείδηση ειδικών ψυχικών περιεχομένων. Το καταπιεσμένο αναφέρεται στην αναστολή ή παραμόρφωση της ανθρώπινης σκέψης. Το απωθημένο επιστρέφει μέσα από την επαναδρομολόγηση των ιδεών. Το καταπιεσμένο παραπέμπει σε μια τροποποίηση όχι των περιεχομένων του νου, αλλά της ικανότητας του νου, τον τρόπο με τον οποίο μορφοποιούνται οι σκέψεις. Όταν λοιπόν συζητάμε για την πορεία του καταπιεσμένου, παρατηρούμε έναν συσσωρευτικό υποβιβασμό των μορφών της αντίληψης, της σκέψης και της επικοινωνίας. Εάν το απωθημένο αναφέρεται στην προσωρινή κατάργηση μια ιδέας από το συνειδητό, το καταπιεσμένο θέτει σε κίνδυνο την ίδια τη ψυχονοητική (mental) διεργασία που θα επιτρέψει στη σκέψη να ξεκινήσει και να δομηθεί. Το απωθημένο βρίσκεται στο σύστημα του ασυνειδήτου, όπως το καθόρισε ο Freud, ενώ το καταπιεσμένο υλικό πρέπει να βρεθεί ως ίχνος αποτυχημένης προσπάθειας του τι θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί, συνδεδεμένο με άλλες μορφές τέτοιας αποτυχίας. Οδηγείται έτσι ο Bollas να σημειώσει το συσσωρευτικό αποτέλεσμα χιλιάδων πάνω σε χιλιάδες, καθώς λέει, αποτυχιών δυνατοτήτων μορφοποίησης παραμορφωμένων ή μισοσχηματισμένων ιδεών κι η ιστορία αυτής της θλιβερής εξέλιξης αφήνει τον εαυτό σε αμηχανία, σε μία κατάσταση ασυνειδήτης θλίψης κι ένα πένθος που όσο δεν αναγνωρίζεται παραμένει χωρίς τέλος. Από την αρχή της ψυχαναλυτικής μεθόδου, η ελευθερία να λεκτικοποιηθούν ιδέες που σχηματίζονται απροσδόκητα, μείωσε τον πόνο των αναλυόμενων από την καταπίεση κι η φροντίδα αυτή επεξηγείται στα έργα των Ferenczi, Balint, Winnicott, Khan, και πρόσφατα στα έργα του Michael Parsons και Jonathan Sklar. Αναγνωρίζεται έμμεσα ότι κάποιοι υποφέρουν από "υπερκαθορισμό από το έξω". Το μονοπάτι της θεραπείας - είτε μέσω ελάφρυνσης του πόνου από τα οδυνηρά περιεχόμενα είτε μέσω των μορφών που προσφέρονται για την άρθρωση της ύπαρξης του εαυτού, πραγματοποιείται μέσω των

μεταλλαγών σε ομιλία σκεπτόμενη που εμπεριέχεται κι υποστηρίζεται από την βαθιά ακρόαση του αναλυτή. Παράγωγα του καταπιεσμένου θα εμφανιστούν σε συνεδρίες μέσα από πολύπλευρες συγκαλύψεις της γλώσσας που κρύβει πολύ περίπλοκες θαμμένες φαντασιώσεις ή αναμνήσεις από την συνείδηση.

Στο Διαδίκτυο επί ώρες και χωρίς σκέψη, παίρνουμε ψυχικά απόσταση από το επίκαιρο, καθώς ζούμε σε μια εικονική πραγματικότητα με ποικίλα είδωλα του εαυτού. Είμαστε αλλά και δεν είμαστε ενεργά αναμειγμένοι στο να επικοινωνούμε τις απόψεις μας για διάφορα θέματα της ημέρας. Τα είδωλα (avatars) αυτά μας επιτρέπουν να μιλήσουμε μέσω εναλλασσόμενων προσωπικοτήτων που επιτρέπουν την εμπλοκή με έναν άλλο online. Αλλά παρόλο που για παράδειγμα το Facebook φαίνεται να είναι ένα υπόδειγμα του διαφανούς εαυτού, ακόμα και εκεί οι απόψεις μας είναι περισσότερο σαν γρήγορη φωτογραφική λήψη της εμπλοκής μας στον πραγματικό κόσμο. Έτσι οι έφηβοι που χρησιμοποιούν τα γραπτά μηνύματα κ.λπ., δεν οδηγούνται από επιθυμίες, αλλά από την καταπίεση. Οι αγχωμένοι γονείς της εποχής μας, σε αντίθεση με τον προηγούμενο αιώνα, δεν αφήνουν τα παιδιά τους να παίζουν μεταξύ τους στους δρόμους της Αμερικής. Αντίθετα, στήνουν αμέτρητες δραστηριότητες για τα παιδιά που σπάνια έχουν την ευκαιρία να κάνουν γνωριμίες, εκτός από το internet. Ίσως, λοιπόν, η ανάπτυξη ενός εικονικού εαυτού που ασχολείται με γρήγορη και ρηχή ομιλία - το twitting επιτρέπει μόνο 140 χαρακτήρες ανά επικοινωνία - αποτελεί μια μορφή συμβιβασμού μεταξύ διαφάνειας και απόλυτης σιωπής. Αυτός ο κρυπτικός λόγος κρατά τους ανθρώπους σε επικοινωνία μεταξύ τους, αλλά όχι εξ επαφής. Ελάχιστα αποκαλύπτονται για τον εαυτό κι ελάχιστα εμπλέκεται ο άλλος. Εκείνο που έχουμε αντί για βάθος επικοινωνίας είναι θεάματα νοητικής ρηχότητας.

Ας σταθούμε μια στιγμή για να εκτιμήσουμε μια σημαντική διαφορά μεταξύ των ατόμων που είδε ο Φρόιντ κι εκείνων που βλέπουμε στον 21ο αιώνα. Βλέποντας τον εξωτερικό κόσμο, είτε πρόκειται για ένα ποτάμι είτε για ένα βιβλίο βοτανικής μονογραφίας, και ούτω καθεξής, ο εαυτός εμπλέκεται σε ένα σχετικά αδιαμεσολάβητο πραγματικό. Αυτή ήταν η μήτρα του βιώματος κι η αντίληψη του Φρόιντ ήταν ότι 'οι ψυχικές αξίες' που γέννησαν τις σκέψεις του ονείρου, ανακαλούνται από τα προσωπικά βιώματα μέσα στην καθημερινότητα. Εκείνο που έξυπνα αξιοποίησε ο Freud για την τεχνική του, ήταν η γνώση ότι η ασυνείδητη ζωή εξαρτάται από την προσωπική εμπλοκή με αντικείμενα που μπορούμε να ανακαλέσουμε κι η αναζήτηση διακινείται συνεχώς από την ασυνείδητη εμπλοκή μας με τον κόσμο των αντικειμένων που θα ανακληθεί μέσα στην ησυχία του ψυχαναλυτικού δωματίου. Οι ψυχικές αξίες του σύγχρονου αναλυόμενου θα βασιστούν

πολύ λιγότερο στα αδιαμεσολάβητα βιώματα και περισσότερο σ' εκείνες τις έμμεσες αντιλήψεις που αναπαράγονται από την επανάσταση της πληροφορίας. Είναι σαν οι σύγχρονοι να έχουν μετακινηθεί από την εμπλοκή με το πραγματικό και το αδιαμεσολάβητο, εξαιτίας της ανησυχίας για τη ζωή έξω από τις περιφραγμένες κοινότητες, αναζητώντας ένα άβατο στην τεχνολογία της μεσολάβησης.

Σε άλλα δοκίμια, ο Bollas έχει συζητήσει το νέο ρόλο του self ως πομπού πληροφορίας, μέσω Twitter ή το Facebook και πώς οι άνθρωποι μεταφέροντας την είδηση, θεωρούν τους εαυτούς τους σημαντικούς για την πράξη της μετάδοσης. Τα Iphones και άλλες τέτοιες τεχνικές συσκευές είναι προθετικά αντικείμενα μετάδοσης του σύγχρονου εαυτού. Ενώ οι εργάτες του 19ου αιώνα ήταν αποξενωμένοι στις γραμμές συναρμολόγησης, στον 21ο αιώνα ο καθένας προσδιορίζει τον εαυτό του ως μέρος της μηχανής της επικοινωνίας, κι όχι σαν απλή φιγούρα που συναρμολογεί και επεξεργάζεται το αντικείμενο.

«Η ταχύτητα είναι το θέμα», ο Βόρειο Αμερικανός μυθιστοριογράφος Don DeLillo. Υπάρχει τώρα μία άκαμπτη έμφαση στην ανάγκη για ταχύτητα στην εκτέλεση των διαδικασιών όπου το ανθρώπινο στοιχείο είναι εντελώς απών σε αυτή την τελειοποίηση της διαδικασίας. Τίθεται το ερώτημα «Γιατί οι Εξυπνότερες μηχανές φτιάχνουν κουτούς ανθρώπους». Σε όλο τον κόσμο του management, τα "επιχειρηματικά συστήματα" (CBSS) στοχεύουν στο να επιταχύνουν οι εργαζόμενοι το ρυθμό εργασίας τους, μέσω σχεδόν λεπτό-προς-λεπτό οδηγιών της εργασίας καθ'όλη τη διάρκεια της ημέρας. Η ατομική κρίση αντικαθίστανται συστηματικά από τα εγχειρίδια που λένε στους ανθρώπους ακριβώς πώς να συμπεριφερθούν και τι να πουν. Έτσι, τον 21ο αιώνα ο εαυτός είναι προγραμματισμένος σε έναν Fastnet κόσμο που δίνει εντολές ταχύτητας σε βάρος του συλλογισμού και της δυνατότητας ανάκλησης. Μέρος του επιχειρήματος είναι ότι καθώς οι διαδικασίες γίνονται πιο αποτελεσματικές οι άνθρωποι γίνονται "κουτοί" επειδή η ανθρώπινη σκέψη επιβραδύνει την αποτελεσματικότητα των συστημάτων. Μπορούμε ήδη να δούμε τις επιπτώσεις και στην πρακτική της ψυχανάλυσης με απαιτήσεις εγχειριδίων που θα καταστήσουν την ψυχανάλυση πιο αποτελεσματική και υποσχέσεις προς τον πληθυσμό για γρήγορες, έτοιμες, προϋπάρχουσες λύσεις. Επί δεκαετίες οι ασφαλιστικές εταιρείες, οι εθνικές υπηρεσίες υγείας και άλλοι "προμηθευτές" έχουν αναζητήσει συντομότερες μορφές ψυχοθεραπείας από αυτή που παρέχει η ψυχανάλυση. Έως κάποιο βαθμό οι ψυχαναλυτές είχαν προσαρμοστεί σε αυτό, αλλά η τάση για γρήγορες λύσεις οδήγησε στο αξίωμα ότι τα ζητήματα της ψυχικής ζωής (συμπτώματα, ζητήματα της διάθεσης και του συναισθήματος ή της προσωπικότητας), θα έπρεπε να θεραπευθούν με

την κατανάλωση ενός προϊόντος που θα εξαφανίσει αυτά τα ενοχλητικά ζητήματα. Τώρα υπάρχει ένα νέο αξίωμα: η λύση στο πρόβλημα της ψυχικής ζωής είναι να ακολουθείται ένα πρόγραμμα το οποίο θα παρέχει δράση καθοδήγησης. Στη σύγχρονη κοινωνία υπάρχει μια μετατόπιση προς αποτελεσματικές μορφές θεραπείας. Τι μήνυμα μπορεί ο ασθενής να λαμβάνει κατά την ώρα της συνεδρίας που θα τον βοηθήσει να βελτιώσει τη ζωή του; Τι σχόλια από τον αναλυτή θα αποδειχθούν λειτουργικά κι αποτελεσματικά; Οι ασφαλιστικές εταιρείες θέλουν να ξέρουν, οι κυβερνήσεις που επενδύουν χρήματα για την ψυχική υγεία επιθυμούν να γνωρίζουν και οι ασθενείς, που βιάζονται να λύσουν τα προβλήματα, θέλουν να ξέρουν και μάλιστα γρήγορα. Παρατηρούμε διακριτικά την μετατόπιση σε ορισμένους από τους ασθενείς μας, μακριά από την αξία της μη αναγνωρίσιμης παραγωγικότητας του ασυνείδητου, προς την αξία της αναγνωρίσιμης θεραπείας που μπορεί να εφαρμοστεί αμέσως. Αυτό το είδος μηχανιστικής (operational) σκέψης αντιστοιχεί αναλογικά στην κατάποση φαρμακευτικής αγωγής που θα είναι άμεσα αποτελεσματική. Κατά την ακρόαση μιας ερμηνείας, αυτό το είδος του αναλυόμενου, θα την εκλάβει λιγότερο ως επακόλουθη των ασυνεχειών που συνδέονται με ασυνείδητες διεργασίες και περισσότερο ως "δωρεάν" ή "αυτόνομο" απόσπασμα που μπορεί να χρησιμεύσει ως πρόγραμμα για την τροποποίηση της συμπεριφοράς. Πόσο συχνά ακούμε στις μέρες μας: "Εντάξει, το κατάλαβα. Έτσι το μόνο που πρέπει να κάνω τώρα είναι να ...". Μία από τις συνέπειες αυτού του μηχανιστικού τρόπου είναι η τάση ανάπτυξης δηλώσεων αντί του συλλογισμού.

Ένα κλινικό παράδειγμα:

"Παρατηρώ ότι φαίνεσαι να εκλαμβάνεις αυτά που λέω, ως έμμεσες οδηγίες για το πώς μπορείς να βελτιώσεις τον εαυτό σου" κι ο ασθενής να πει: "Δεν είναι αυτό το θέμα;" Αντιμετωπίζοντας με συμπάθεια την κατανόηση αυτή, θα μπορούσε κανείς να απαντήσει: "Μπορεί να φαίνεται έτσι, αλλά με άμεση εφαρμογή αυτού σ' ένα σχέδιο για αλλαγή της συμπεριφοράς, αναρωτιέμαι αν έχεις πραγματικά δώσει στον εαυτό σου χρόνο να το σκεφτεί;" Όταν η ερμηνεία αυτής της πλευράς της ανάλυσης γίνει κατανοητή, τότε μπορούμε να μιλήσουμε για άλλες συμπληρωματικές διαστάσεις: το συναίσθημα του αναλυόμενου ότι δεν αφιερώνει χρόνο στη σκέψη, το άγχος ότι πρέπει να καταλήξει σε μια λύση για τον εαυτό του, την ασυνείδητη φαντασίωση ότι ο νους είναι μια ενοχλητική οντότητα που χρειάζεται στερεότυπη δομή προκειμένου να ενημερωθεί σαν να ήταν android εμφύτευμα. Εστιάζοντας στο τί είναι λειτουργικό μπορεί να φαίνεται έξυπνο, αλλά σε αυτή τη νέα χρηστικότητα γινόμαστε μάρτυρες ενός αναδυόμενου μαλακού μηδενισμού στον οποίο το ανθρώπινο υποκείμενο και οι πολύπλοκες διεργασίες της σκέψης θεωρούνται έμμεσα εμπόδια σε επιτυχημένη εμφύτευση προγραμμάτων που

ενδέχεται να εξαρτώνται από το άτομο. Στον εσωτερικό κόσμο, οι ασυνείδητες συγκρούσεις και η συλλογιστική σκέψη πηγαίνουν σαφώς πολύ αργά κι αποτελούν εμπόδιο σ' εκείνα που προωθεί η εποχή της επίλυσης προβλημάτων που στην πραγματικότητα, είναι μια εποχή αφιερωμένη στο όλο κι αυξανόμενο ψαλίδισμα της ανθρώπινης διάστασης. Αν και το είδος μας αμφισβητούσε πάντα και με διαφορετικούς τρόπους, την εγκυρότητα κάθε επικρατούσας κοσμοθεωρίας, είχε όμως παρόλα αυτά πάντα κάποια μορφή κάθετης (ή ιεραρχικής) κοσμολογίας που κάνει ένα πράγμα πιο σημαντικό από το άλλο. Η πίστη στο Θεό, για παράδειγμα, θα τεθεί σε υψηλότερη θέση στη λίστα της σημασίας από την πίστη στο πως θα είναι ο καιρός την επόμενη εβδομάδα. Είτε ήταν σωστές ή λάθος οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ή οι προτεραιότητές τους, οι άνθρωποι για χιλιάδες χρόνια δεν είχαν δυσκολία στην εγκαθίδρυση κάθετων δομών σκέψης. Στο 21ο αιώνα, ωστόσο, βλέπουμε μια νέα μορφή σκέψης να αναδύεται: η οριζόντια διάσταση, η εκκρίζωση της προτεραιότητας της σκέψης υπέρ των αντιστοιχιών που κάνουν όλες τις ιδέες να είναι εξίσου έγκυρες.

Ένα δείγμα οριζόντιας διάστασης:

Φανταστείτε να πω σ' έναν ασθενή: "Φαίνεται να διαχειρίζεσαι τη ζήλεια για την φίλη σου, κάνοντας τον εαυτό σου έτσι ώστε να της είσαι απαραίτητος " και η απάντηση να είναι "ω, ναι, ναι! Και κάνω επίσης πάρα πολύ ποδήλατο, διαβάζω, τέτοια πράγματα. Στο οποίο θα μπορούσα να πω: "Σκέφτεσαι δηλαδή ότι το να οδηγείσαι από τη ζήλια και το να κάνεις ποδήλατο είναι το ίδιο;"

Η οριζόντια διάσταση δεν αναγνωρίζει καμία ιεραρχική τάξη. Όλα τα πράγματα είναι ίσα και κανένα πράγμα δεν είναι εγγενώς πιο σημαντικό από το άλλο. Το Fastnet και οι εαυτοί μετάδοσης, δεν καταγράφουν αναγκαστικά το βάρος της σημασίας οποιουδήποτε αντικειμένου επικοινωνίας. Μπορούμε να το δούμε αυτό στις ειδήσεις, για παράδειγμα, όταν σε μια σειρά από πυρκαγιές στο δυτικό τμήμα των Ηνωμένων Πολιτειών, ή μια επικείμενη θύελλα, θα δοθεί ο ίδιος χρόνος όπως σε μια επανάσταση στην Ουκρανία ή σε γενοκτονία στην Αφρική. Η αναγνωρισμένη αξία της γνώμης των πολύ έμπειρων δημοσιογράφων, μελετητών και συγγραφέων τώρα ξεθωριάζει, σβήνει, καθώς η κοινωνική δημοκρατία του διαδικτύου τους μετατρέπει όλους σε εμπειρογνώμονα για οποιοδήποτε θέμα. Ενώ η αξία του εκδημοκρατισμού είναι εξαιρετικά επωφελής, από πολλές απόψεις, η άλλη πλευρά είναι η απρόσεκτη προώθηση της εξουσίας του απληροφόρητου εαυτού. Όταν η οριζόντια διάσταση στη σκέψη κυριαρχεί, τότε η διαφορά ανάμεσα σε ένα θέμα ή στο άλλο, είναι ανούσια. Πράγματι, η διαφοροποίηση βασίζεται στην ικανότητα διάκρισης κι αξιολόγησης μεταξύ αντικειμένων. Αλλά η

διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, προωθεί έναν παγκόσμιο εαυτό, μια ενιαία ύπαρξη που μπορεί παρόλα αυτά να λειτουργήσει ως ψυχικό υπνωτικό για τα ομογενοποιημένα ανθρώπινα όντα. Έτσι, στο μηχανιστικό τρόπο λειτουργίας και την οριζόντια διάσταση, προσθέτουμε την ομογενοποίηση: την ανάγκη να εκριζωθούν οι διαφορές και να δημιουργηθεί ένας κόσμος κοινών όντων. Η προώθηση της ομοιογένειας αποσκοπεί στη μείωση της διαφοράς, στην άμβλυνση των εντάσεων, και στην υποτιθέμενη αύξηση του παραγωγικού δυναμικού του ανθρώπου. Στην ψυχαναλυτική συνθήκη, η ομογενοποίηση, παίρνει τη μορφή του φόβου του αναλυόμενου να εκληφθεί ως διαφορετικός ("δεν σκέφτονται όλοι αυτό που μόλις είπα;", λένε). Το Fastnet διευκολύνει την αναγνώριση και τη συγχώνευση με άλλους έτσι ώστε από μέρα σε μέρα, εκατομμύρια άνθρωποι βρίσκονται "στην ίδια σελίδα", συχνά μοιράζονται τα ίδια θέαματα κι όλα αυτά προωθούν την αίσθηση ότι ο καθένας είναι μέρος ενός συλλογικού προτύπου (το 40% του παγκόσμιου πληθυσμού έχει πλέον πρόσβαση στο διαδίκτυο). Εδώ ο Bollas έρχεται στο κεντρικό θέμα της διαφοράς μεταξύ θέασης κι ενσυναίσθησης, σε λογοπαίγνιο με τις λέξεις sight/insight. Πολλοί παρατηρητές θεωρούν ότι αυτή είναι η εποχή "του θεάματος", στα αξιοθέατα της ζωής που συχνά βρίσκονται στο μεσολαβηθέν σύμπαν του κυβερνοχώρου. Μπορεί να είμαστε πλήρως ενημερωμένοι (γι' αυτό έχουμε αναμνήσεις από όσα έχουμε δει), αλλά έχουμε συγκριτικά μικρή ενσυναίσθηση. Η ενσυναίσθηση δεν είναι δυνατή χωρίς η συνείδηση να κατευθυνθεί προς τον εσωτερικό κόσμο, ή, χωρίς να ενδιαφερθούμε για την ψυχοδυναμική της ύπαρξης μας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι σύγχρονοι εαυτοί αδιαφορούν για το πώς τους βλέπουν οι άλλοι. Η δημοσίευση φωτογραφιών στο Facebook ζητά "ανατροφοδότηση": "τι βλέπετε όταν βλέπετε εμένα"; Ο αναλυόμενος μπορεί να δει τον εαυτό του μέσω της ερμηνείας του αναλυτή αλλά τότε υποθέτει ότι είναι η λειτουργία του αναλυτή. Παρόλο που ο αναλυτής δεν προτίθεται να παράγει ένα πνευματικό αγαθό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε "ενσυναίσθηση", ο ασθενής - τον οποίο τώρα θα μπορούσαμε να μετονομάσουμε σε "καταναλωτή" - αγοράζει ότι του ειπωθεί. "Μπορώ να θυμηθώ τι είπατε πριν λίγες εβδομάδες", μπορεί να πει ένας ασθενής, δείχνοντας ότι εκεί που θα έπρεπε να υπάρξει ενσυναίσθηση, δεν υπήρξε καθόλου. Αντίθετα, ήταν "μία ματιά στον εαυτό" δημιουργημένη από την ερμηνεία του αναλυτή. Μπορεί να ανακληθεί από τον ασθενή, αλλά δεν θα έχει κανένα μόνιμο αποτέλεσμα. Μπορεί να είμαστε μπροστά σε μια νέα πρόκληση στην καρδιά της ανάλυσης: ο εαυτός γίνεται ένα θέαμα στο σύμπαν των αισθητηριακών αντικειμένων. Η προσοχή στην ανάλυση του νου και τα περιεχόμενά του είναι σαν είδηση-στον ίδιο-, αξιόλογη ως ένα θέαμα που κάποιος προφανώς επιθυμεί να δει. Το να βλέπεις όμως είναι και να γνωρίζεις; Ονομάζει το φαινόμενο που χρησιμοποιεί τη θέαση προκειμένου να αποφευχθεί η ενσυναίσθηση, θεατοφιλία (Sightophilia). Ένα άτομο που ασυνήθιστα

σύρεται να δει παρά να σκεφθεί, είναι θεατόφιλο. Ένα χαρακτηριστικό του θεατόφιλου είναι η διαθλαστική (refractive) σκέψη. Ένα αντικείμενο διαθλαστικής σκέψης οδηγεί σε στιγμιαία εκπομπή εξώθησης της γραμμής (ή των γραμμών σκέψης) εξωτερικά - μακριά από το αντικείμενο - στο χώρο. Η διάθλαση θα δώσει σκέψη πάνω στα αντικείμενα, αλλά δεν θα χρησιμεύσουν ως δοχεία για σκέψεις. Θα λειτουργήσει ως επιφάνεια για τον διασκορπισμό της εναπομένουσας κατανόησης μέχρι που το περιεχόμενο μιας σκέψης τελικά να εξαλειφθεί. Η διαθλαστική δεξιότητα επιλέγει ένα μικρής σημασίας χαρακτηριστικό της επικοινωνίας και το τονίζει, στέλνοντας τον πυρήνα της επικοινωνίας στη λήθη.

Στις καλύτερες από αυτές τις περιστάσεις, ο ψυχαναλυτής μεταμορφώνεται σε σοφό, εκτιμώμενος πολύ με τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε κανείς να είναι ευγνώμων σ' έναν καλό μηχανικό αυτοκινήτου ή έναν ειδικό για υπολογιστή.

Είναι οι νέες διαστάσεις που έχω εξερευνήσει, λέει ο Bollas, μορφές αποτελεσματικότητας που τώρα φαίνονται ενσωματωμένες σε υποθέσεις σχετικές με το υπάρχουν και σχετίζονται; Ή είμαστε σε μια πιο ασαφή εποχή, όπου αυτές οι μορφές σκέψης είναι ενδιάμεσες προσαρμογές σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο, στον οποίο βρισκόμαστε τώρα κι είμαστε σκεπτόμενοι αλλά μη σκεπτόμενοι; Θα το έχουμε αυτό υπόψη μας καθώς η μηχανιστική λειτουργία, η οριζόντια διάσταση, η ομογενοποίηση, η ψευδό-ανοησία, η διάθλαση, η θεατοφιλία κτλ, μπορεί να είναι προσαρμοστικές κινήσεις που υιοθετούνται ώστε να ελεγχθεί η σύγχυση.

Ένα κόσμος χωρίς ιδεώδη ή κατακόρυφες σημασίες, εγκαταλείπει τους πληθυσμούς του 21ου αιώνα να ζούν σε μια εποχή όπου η σύγχυση δεν είναι απλώς μια μετεπίδραση των δύο προηγούμενων αιώνων, αλλά μια αμυντική στάση στο να οικοδομήσουμε το μέλλον ως ψυχικό αντικείμενο.

Σχολιασμός

Ευχαριστώ πολύ την επιτροπή επιστημονικών εκδηλώσεων για την εμπιστοσύνη της να μου αναθέσει να σας παρουσιάσω αυτό το κείμενο σε ελεύθερη απόδοση αλλά και γιατί μου έδωσε έτσι την δυνατότητα να το μελετήσω. Δεν ήταν εύκολο να το παρακολουθήσω στις λεπτομέρειες στο συνέδριο, όταν το άκουσα σε μια αίθουσα τουλάχιστον χιλίων ατόμων στο 49^ο συνέδριο της IPA, σε μια γλώσσα εμφανώς επηρεασμένη από την λογοτεχνική καταγωγή του Bollas, ο οποίος υπήρξε καθηγητής αγγλικής λογοτεχνίας πριν

γίνει ψυχαναλυτής το 1977 στην Βρετανική εταιρεία ενώ δραστηριοποιείται στην Ψυχαναλυτική Εταιρεία του Los Angeles και της Νέας Υόρκης. Στην κεντρική αυτή συνεδρία, είχε προεδρεύσει η κυρία Αϊζενστάιν από την δική μας εταιρεία.

Δύο λόγια για την πορεία του: ο Bollas γεννήθηκε το '43 στην Ουάσιγκτον αλλά μεγάλωσε στην Καλιφόρνια και σπούδασε ιστορία κι ανθρωπολογία στο Μπέρκλεϋ. Έκανε παράλληλες σπουδές αγγλικής λογοτεχνίας και ψυχοθεραπείας όπου συνεργάστηκε κι επηρεάστηκε από τον Ερικ Ερικσον. Στην Αγγλία, η σκέψη του διαμορφώθηκε μέσα από συνεργασίες με τους Modell, Bowlby, Green, Rosenfeld, Sandler, Smirgel κ.ά. Συνεργάστηκε στην έκδοση του έργου του Winnicott κι ανέπτυξε διάφορες θεωρίες κι έννοιες γύρω από την σκέψη και τις δυσκολίες της, όπως "the transformational object", "violent innocence", "extractive introjection", "psychic genera and the receptive unconscious" και "human idiom". Είναι πολυγραφότατος κι από την βιβλιογραφία του, αναφέρω τα περισσότερα γνωστά: *The Shadow of the Object* (1987), *Being a Character* (1992), *The Mystery of Things* (1999), *Hysteria* (1999), *Cracking Up* (1995), *The Evocative Object World* (2009) κ.ά

Δεν θα επεκταθώ πολύ στον σχολιασμό μου για να ανοίξει η συζήτηση αυτού του θαυμάσιου κειμένου. Βρίσκω ότι είναι πολύ ενδιαφέρουσα η τοποθέτηση του Bollas για τα θέματα της τεχνολογίας και των σύγχρονων αλλαγών, υπό το πρίσμα της καταπίεσης μέσα στη πορεία της ανθρωπότητας. Όπως θεωρώ σημαντικό το ερώτημα του: τι είδους αντικείμενα είναι όλα αυτά τα παράξενα αντικείμενα που χρησιμοποιούμε και τι σχέσεις συνειδητές κι ασυνειδητές δημιουργούμε. Από τους νεολογισμούς που χρησιμοποιεί, βλέπουμε πόσο επαφίεται στο δικό του τρόπο σκέψης και στη δική του αναζήτηση των όρων για να εκφραστεί. Αναρωτήθηκα κατά πόσο ο Bollas συναντά την ψυχοσωματική οπτική. Ενδεχομένως, στην εποχή που ήταν στην βρετανική εταιρεία να μην είχε πρόσβαση στη ψυχοσωματική θεωρία που τότε δεν ήταν στο προσκήνιο. Προς το τέλος του 20ου αιώνα υπήρχε μια αυξημένη εστίαση σε όλο τον αναλυτικό κόσμο σχετικά με το θέμα της "σκέψης". Ο προβληματισμός αυτός ήταν συνδεδεμένος με το βαθύ αντίκτυπο του έργου του Wilfred Bion, αλλά θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε τα έργα των Harry Stack Sullivan, David Rapaport, Donald Meltzer, Ignazio Matte-Blanco και Andre Green. Αναδύθηκε ένα νέο λεξιλόγιο όρων αφιερωμένο στην ικανότητα (ή όχι) να σκεφτόμαστε τις σκέψεις και τα προβλήματα της σκέψης. Το ζήτημα που προκύπτει για το μέλλον της ψυχανάλυσης, το οποίο κι ο ίδιος σημειώνει, είναι ότι μπορεί να οδηγηθούμε στα πρόθυρα της δημιουργίας ενός κόσμου "εχόντων" και "μη εχόντων", δηλαδή, εκείνων που μπορούν να σκεφτούν τους εσωτερικούς τους κόσμους και εκείνων που δεν μπορούν.

Ένα τελευταίο σημείο, θυμήθηκα ότι όταν πήρα μια συνέντευξη από τον Michel de M'Uzan για τον Οιδίποδα, μου είχε μιλήσει για τις αντιπαραθέσεις μεταξύ της ψυχολογίας του Εγώ και την ψυχανάλυση της κεντρικής Ευρώπης. Όταν οι Hartman, Kris και Lowenstein, έφτασαν στη Νέα Υόρκη βρέθηκαν αντιμέτωποι με μία ψυχοκοινωνική κατάσταση που δεν είχε καμία σχέση με εκείνη που ήταν συνηθισμένοι. Είχαν να κάνουν με το ζήτημα της κοινωνικής προσαρμογής που ήταν ζωτικής σημασίας στην Αμερική. Το θέμα αυτό έγινε ορατό κι αμέσως μετά την ομιλία του Bollas στα εργαστήρια όπου οι συζητήσεις ανέδειξαν όλα τα προβλήματα της αμερικανικής κοινωνίας. Το ότι ο Bollas αποδίδει ουσιαστικό ρόλο στο ζήτημα της σκέψης, που δεν είναι πάντα σε αρμονία με τους στόχους της προσαρμογής, είναι πολύ σημαντικό γιατί για να αλλάξει οτιδήποτε χρειάζεται να κλονισθούν οι συνθήκες υπό τις οποίες τελεί. Η ανάλυση της άμυνας στοχεύει στον κλονισμό πληθώρας πραγμάτων. Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας

Πέτρος Κεφάλας
Απρίλιος 2016

Συζήτηση της παρουσίασης του Π. Κεφάλας

Στη συζήτηση που ακολούθησε την παρουσίαση του κ. Π. Κεφάλας πάνω στο κείμενο του Bollas, τονίστηκε αρχικά ότι ο Bollas είναι πάνω από όλα ένας γοητευτικός συγγραφέας. Τέθηκε ως ερώτημα εάν ωστόσο μέσα στο κείμενό του υπήρχε ένα είδος ρομαντικής αναφοράς στο παρελθόν. Εάν πράγματι επρόκειτο για μια τέτοια άποψη, υπογραμμίστηκε ως διαφωνία ότι δεν είναι ρεαλιστικό και γόνιμο να λέμε στην ψυχανάλυση ότι «το παρελθόν υπήρξε καλύτερο». Αντίθετα με μια τέτοια προσέγγιση, είναι παρόλα αυτά σημαντική η προσπάθεια που επιχειρεί ο Bollas να μας δείξει τι είναι τώρα σημαντικό. Αυτό με την έννοια ότι πριν 50 χρόνια, ο αναλυτής έλεγε «να δούμε τι (σας) συμβαίνει». Τώρα όμως, αυτό που θα πει ο αναλυτής θα φανεί συχνά οικείο στον αναλυόμενο, αφού προηγουμένως ο τελευταίος θα έχει μπει σε φόρουμ, θα έχει «ενημερωθεί». Το πρόβλημα λοιπόν στην ψυχανάλυση είναι το να λαμβάνουμε υπόψη το state of mind στο μυαλό των αναλυόμενων, κάτι που σημαίνει ότι θα πρέπει να είμαστε σε θέση να τους πούμε κάτι που με βάση την προσωπικότητα κάποιου, θα τον κάνει να σηκωθεί από το forum, από την εικόνα της οθόνης ενός υπολογιστή. Η διαφορά μεταξύ sight και insight που επιχειρεί ο Bollas είναι μεν καλή, από την άλλη όμως είναι αμφίβολο αν δίνει προοπτική ώστε ο

αναλυόμενος να επωφεληθεί από αυτά που μπορεί σήμερα ένας ψυχαναλυτής να προσφέρει. Εάν στο παρελθόν λέγαμε «πρέπει να καταλάβουμε τι σας συμβαίνει» σήμερα πρέπει να απευθύνουμε έναν λόγο διαφορετικό και να πούμε κάτι διαφορετικό, να απευθυνθούμε στον αναλυόμενο με όρους όπως: «Πρέπει να δούμε αν σας έχει καταλάβει κανείς».

Στη συνέχεια, υπογραμμίστηκε ότι η συνάντηση αναλυτή και αναλυόμενου αντανakλά σήμερα, έως έναν βαθμό, μια «μη δυνατή συνάντηση», με την έννοια ότι μιλάμε για δύο διαφορετικές σκέψεις. Από τη μία, ένας αναλυόμενος που αναζητά «πληροφορία» κι από την άλλη ένας αναλυτής όπου μιλάμε για μια σκέψη που στηρίζεται στην περιέργεια, στο αίνιγμα της σεξουαλικότητας, ενώ ο αναλυόμενος έρχεται ακριβώς δίχως ενδεχομένως την περιέργεια, με όλες αυτές τις «πληροφορίες». Έρχεται δηλαδή δίχως έναν ψυχικό τόπο ώστε να δημιουργηθεί η αναπαράσταση. Το κυριότερο, όπως τονίστηκε, είναι τότε κατά πόσο ο αναλυτής θα καταφέρει να τραβήξει την προσοχή του αναλυόμενου, όχι με την έννοια της σαγήνης, αλλά έχοντας ανοιχτό το άκουσμά του, ώστε να δημιουργηθεί σταδιακά ένα είδος περιέργειας. Αλλά αρχικά, πρόκειται ίσως για ένα είδος μη-συνάντησης, τουλάχιστον με την κλασική αναλυτική έννοια, αφού προσέρχεται σε εμάς μια σκέψη που είναι στραμμένη στην αντίληψη και που αντιπαρέρχεται και αντιστρατεύεται τον πόνο.

Στη συνέχεια της συζήτησης, τονίστηκε η σημαντική επιρροή των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών στον ανθρώπινο ψυχισμό. Για τον Bollas συγκεκριμένα, ο καπιταλισμός συνάδει με την ενόρμηση θανάτου, με το κέρδος να υπάρχει πριν από τον άνθρωπο. Ωστόσο, στο κείμενό του ίσως εντέλει να μην πρόκειται τόσο για μια ρομαντική αναφορά στο παρελθόν όσο για κάτι που αφορά και ανάγεται στη σφαίρα του τραυματικού. Αποτελεί ένα ερώτημα το πόσο σήμερα η ζωή των νέων κυρίως ανθρώπων είναι κυριολεκτικά δίπλα σε μια οθόνη. Αποτελεί επίσης ερώτημα εάν σήμερα μας αρέσει τελικά ή όχι να σκεπτόμαστε και αν εντέλει από την αρχή της ευχαρίστησης έχουμε περάσει στην αρχή του πόνου, κάτι που σηματοδότησε άλλωστε και η φροϋδική στροφή του 1920. Από την άλλη μεριά, ακόμα και μέσα στη διατύπωση-αίτημα εκ μέρους του αναλυόμενου, την οποία μπορεί να συναντήσουμε, σε διάφορες μορφές, στη σύγχρονη κλινική πράξη, και θα συμπυκνωνόταν σε μια δήλωση τύπου: «Δεν έχω τίποτε άλλο να φέρω πέραν της σχέσης μου με μια οθόνη», ακόμα λοιπόν και εντός μιας τέτοιας διατύπωσης μπορεί κανείς να υποθέσει ότι αυτή έρχεται για να σηματοδοτήσει ταυτόχρονα στο βάθος ένα αίτημα, εντός του οποίου καθιστά κανείς κοινωνό του κόσμου του κάποιον άλλον, δηλαδή τον αναλυτή. Αποτελεί ένα ζήτημα το εάν αναγνωρίζουμε την ύπαρξη ενός ελλείμματος της

ψυχαναλυτικής θεωρίας ως προς τη δυνατότητά της να εντάξει εντός της τον απόηχο του κοινωνικο-οικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στο ενδοψυχικό. Τονίστηκε ο ρόλος αυτών των παραμέτρων στην οπτική του Bollas ως προς την υποκειμενοποίηση αλλά και την επιρροή τους στην εξέλιξη της αναπαραστατικής ικανότητας.

Στην πορεία των πλούσιων αυτών ερωτημάτων που ανοίγουν διαφορετικές οδούς σκέψης, προστέθηκε κι ένα ακόμα: εκείνο του ότι κάθε αναλυτής, μαζί με τον αναλυόμενο, «προχωράει προς», καθώς και ότι το κείμενο του Bollas ήταν μεν ρομαντικό ωστόσο αυτό ακριβώς ήταν ωραίο, διότι δεν ήταν εξιδανικευτικό του παρελθόντος, αλλά αναφερόταν σε εκείνα τα «καλά» του παρελθόντος που χρειάζεται να κρατήσουμε και όχι στα «κακά» που μας έκαναν να υποφέρουμε. Το ρομαντικό μπορεί ωστόσο να συνδεθεί με τον κίνδυνο της νοσταλγίας και εκεί χρειάζεται ίσως να αναγνωρίσουμε τη δική μας δυσκολία προσαρμογής απέναντι σε έναν κόσμο που συνεχώς αλλάζει και μεταβάλλεται με ταχύτατους ρυθμούς.

Μετά το τέλος αυτών των επισημάνσεων και ερωτημάτων που προέκυψαν στη διάρκεια της συζήτησης, ο κ. Π. Κεφάλας, ξαναπαίρνοντας τον λόγο, αναφέρθηκε στην προσωπική του εντύπωση από την παρουσία του Bollas, ο οποίος δίνει την αίσθηση ενός ανθρώπου «που ξέρει». Επισημάνει όμως εκεί μία αντίφαση: ενώ από τη μία ο Bollas σημειώνει ότι η ανθρωπότητα ήταν πάντα μέσα στην καταστροφικότητα, από την άλλη η ψυχανάλυση κάποτε αναφερόταν στη μήτρα του βιώματος, κάτι που σήμερα δεν κατορθώνει.